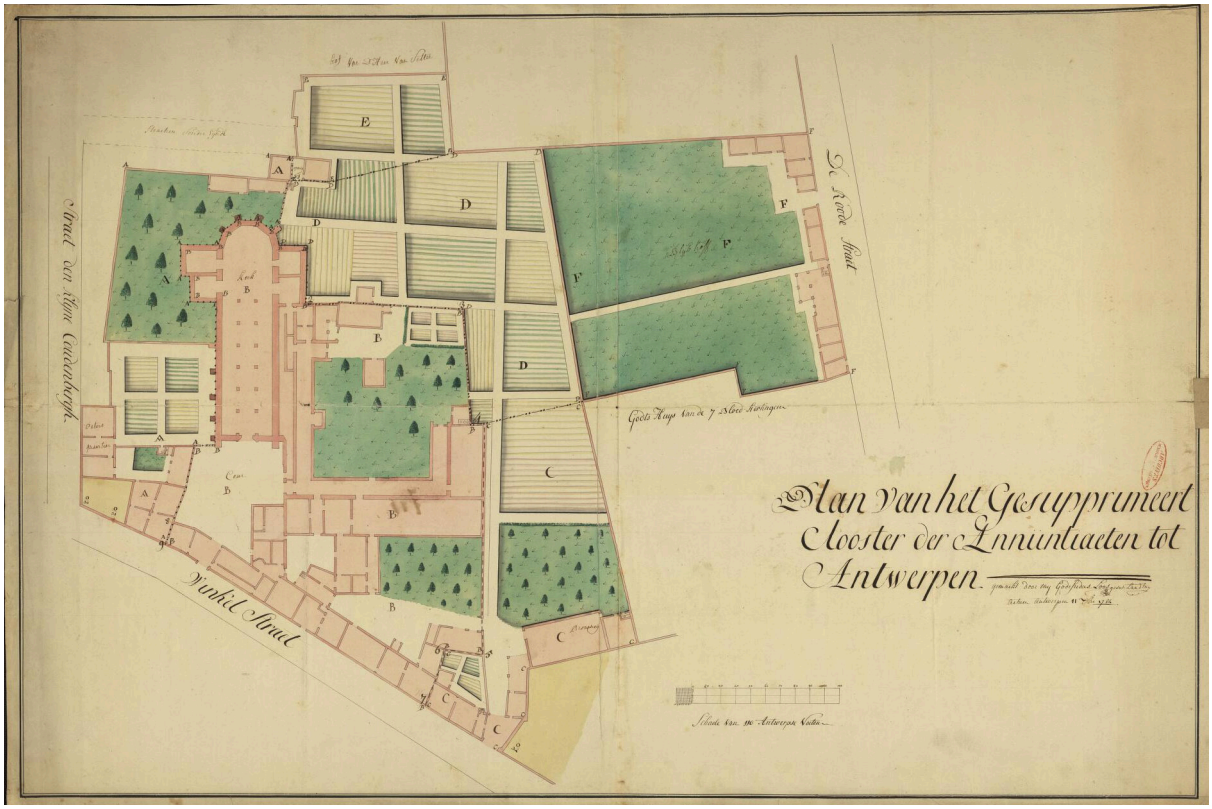

Betreft:
Klooster van de annonciaden, Protestantse kerk

Ligging:
Lange Winkelstraat 1-5, 2000 Antwerpen
Rodestraat 12-14, 2000 Antwerpen (deel)
Kleine Kauwenberg 39-41, 2000 Antwerpen

Beheersplan opgemaakt door:
MAAT_WERK architecten bvba
Jules Bordetstraat 22/101
2018 Antwerpen

Opdrachtgevers:
Bestuursraad Protestantse Kerk Antwerpen-Noord (VPKB)
Lange Winkelstraat 5
2000 Antwerpen

Universiteit Antwerpen
Prinsstraat 13
2000 Antwerpen

Protestantse Kerk, Lange Winkelstraat 5, 2000 Antwerpen

Waarde-bepaling neogotische schilderingen

Inleiding

Het interieur van de Protestantse Kerk werd in het begin van de 20ste eeuw grondig aangepakt. Er werden glasramen aangebracht, nieuw meubilair en een orgel, een mozaïekvloer en tapijten, en de gewelven en muren van koor, schip en inkomhal werden polychroom beschilderd. Getuigen daarvan zijn een aantal foto-opnames waarop de schilderingen zichtbaar zijn en briefwisseling (prijsopgaves, ontwerptekeningen, advies en machtiging tot uitvoering van diverse instanties) die de uitvoering van de opdracht voorafging. Het project werd namelijk al geconcipieerd in 1901 en pas uitgevoerd in 1910 door de firma F. en A. Veranneman uit Antwerpen.[1] Tekeningen en concept werden goedgekeurd door de stad, de provincie en de overheid. Het feit dat er grondig werd nagedacht over het concept van de versiering van de wanden, wijst reeds op het belang van de schilderingen in de geschiedenis van de kerk. De uitvoering ervan kaderde in de grondige restauratie met totaalvisie van kerk en kerk-interieur in het begin van de 20ste eeuw.

In 2008 werd door studenten van de Opleiding Conservatie-Restauratie van de Hogeschool Antwerpen (nu Universiteit Antwerpen) onder leiding van mijzelf en Bernard Delmotte een materiaal-technisch en (kunst)historisch onderzoek uitgevoerd naar de schilderingen. Het onderzoek wilde vooral uitmaken of de schilderingen nog aanwezig waren onder het pakket van verflagen. Want behalve foto-materiaal en historische documentatie hadden we dan geen enkele aanwijzing dat ze er nog waren. De kerk was toen (en nu nog) monochroom geschilderd in een beige-kleurige latex-verf, zoals zoveel kerken sedert de tweede helft van de 20ste eeuw.
De tests werden uitgevoerd op de zuidwand van het koor. Nadat een positief resultaat bekomen werd na het uitvoeren van eerste oriënterende steekproeven, werden een aantal grotere vlakken vrijgelegd, tot alle onderdelen van het decor, zoals zichtbaar op de beschikbare historische foto-documentatie, vrijgelegd waren en er een duidelijk zicht was op de kwaliteit en de omvang van de schilderingen.

Beschrijving

De decoratie in het koor bestaat uit een muur-vullende schildering, onderverdeeld in een aantal horizontale registers. In het onderste register zien we een groen imitatie-gordijn dat opgehangen is aan grote oranje-kleurige imitatie-metalen (gouden?, koperen?) knoppen. Het gordijn is circa 1,90 m hoog. Boven het gordijn is er een fries met een okerkleurig repetitief plantenrank-motief op een achtergrond van rode oker, zowel boven als onder omboord met een dubbele lijn, één in wit en één in blauw. De fries is ongeveer 45 cm hoog. Boven de fries is het wandoppervlak, tot een totale hoogte van ongeveer 7,2 m, beschilderd met een natuursteen-imitatie schildering.[2] De natuurstenen blokken zijn groot, lichtgroen-beige van kleur en “gemetseld” in halfsteens verband. Ze zijn gescheiden door dunne rode lijnen die voegen imiteren. Horizontaal is dat een enkele lijn, verticaal zijn het dubbele lijnen. Bovenaan wordt het geheel nogmaals afgeboord met een fries, deze keer met keper-motief. De bovenste lijn van deze fries valt samen met de

[1] Deze firma voerde ook muurschilderingen uit in de Sint-Norbertuskerk in Antwerpen, thans ook overschilderd. (https://www.wikiwand.com/nl/Sint-Norbertuskerk_(Antwerpen)) (02/12/2019)

[2] In het schip loopt het decor tot een totale hoogte van ca. 7,7 m en is het gordijn (inclusief fries met plantenrank-motief ca. 2,9 m hoog. Het vloerniveau in het koor ligt ongeveer 0,5 m hoger dan in het schip.

geboorte van het gewelf. Ook de dagkanten van de ramen in koor en schip, de ribben, consoles en/of gewelfsleutels zijn beschilderd. Hierop werden echter geen proeven gedaan, dat weten we van foto's en tekeningen.
Het geheel moet erg imposant geweest zijn, door ondermeer: de omvang van het totale beschilderde oppervlak; de opbouw in horizontale registers die hier niet contrasteert met de verticaliteit van het gebouw maar juist evenwicht brengt; de decoraties die de architectuur ondersteunen (steen-imitatie-schildering tot aan geboorte van gewelf, beschilderde consoles, ribben (manchet-schilderingen) en gewelfsleutels); het grote formaat van de steenblokken; de opvallend oranje ophang-knoppen en de statige ritmiek van het gordijn, … Het kleurgebruik, door het overwegend voorkomen van groene tinten, met slechts enkele accenten in gele en rode oker, blauw, wit en zwart, oogt dan weer sober en moet rust uitgestraald hebben. We kunnen spreken van een geïdealiseerd fantasie-decor dat in een neogotisch kader thuishoort. De monumentaliteit van de schildering (totaal oppervlak, totale hoogte, hoogte gordijn, afmetingen geïmiteerde stenen) is bijzonder en bewijst het belang dat de investeerders hechtten aan de decoratie van deze kerk.

Geschiedenis

De kerk, die in 1615 opgericht werd als kloosterkerk voor de zusters Annunciaten, raakte na 1781 (sluiting kloosterorden zonder nut door keizer Jozef II) en na de Franse bezetting in verval. Onder het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden werd de kerk toegewezen aan de protestanten en door hen verbouwd. De kerk werd ingewijd als protestantse kerk in 1821 en ze werd zelfs snel te klein. Dit alles was nog voor de onafhankelijkheid van België. Daarna was lobbywerk nodig om de kerk te kunnen behouden voor de protestantse eredienst. Toch gingen er vanaf 1833 weer erediensten door (in het Duits, in het Frans) en vanaf 1841 ook weer in het Nederlands. De protestantse gemeenschap groeide in Antwerpen en dat had ondermeer te maken met Duitse investeerders in de haven. Veel van deze Duitsers waren lutheraans. Het waren de lutheranen die de kerk in het begin van de 20ste eeuw grondig renoveerden. Dat gebeurde tussen 1900 en 1909 ("Rénovation 1909" op glas-in-lood-raam boven ingang) onder leiding van architect Frans Van Dijck. Op deze restauratie werd aangedrongen door de Duitstalige protestantse kerkgemeenschap en zij waren ook de hoofd-financiers. De decoratie met muurschilderingen maakt deel uit van een "(*neo-)gothisch Gesamtkunstwerk"* (vrij naar Wursten, 2018, p. 2-3).

Maatschappelijke context

Hoewel protestantisme dikwijls in verband gebracht wordt met soberheid, spaarzaamheid en weinig decoratie of beeld (in kerkinterieurs) (dat is trouwens wat we vandaag vaak horen van protestantse gemeenschappen én predikanten) blijkt dat historisch niet altijd te kloppen. Zowel calvinisten als lutheranen bekleedden hoge maatschappelijke posities, bestuurden het land en verdienden veel geld met overzeese handel. Hun rijkdom en maatschappelijke status etaleerden ze met grote huizen, chique interieurs en fraaie kunst.[3] Noch Calvijn noch Luther lieten zich ooit negatief over kunst uit en riepen nooit op tot een algeheel beeldverbod. Dankzij het ascetische leven van calvinisten en lutheranen (eerder hard en rationeel, systematisch werken, eerder minder genieten van het verdiende geld) kon bovendien veel winst worden gemaakt, waarmee weer investeringen voor nieuwe activiteiten gedaan konden worden. Misschien kaderde hard werken in functie van de religieuze levenshouding ook wel in het geheel van het neogotische gedachtengoed.

[3] Zie hiervoor ondermeer het pas geopende Luther Museum in Amsterdam (https://www.luthersamsterdam.nl)

Uit het feit dat veel geld gestoken werd in de aankleding en decoratie van de kerk, kunnen we in ieder geval afleiden dat de lutheranen wel degelijk het monumentale decor dat hun kerk luister bij bracht, belangrijk vonden.

De schilderingen zijn maar één onderdeel van het totaalconcept. Maar misschien zijn het net wel de muurschilderingen of het geheel van muur-en gewelf-decoratie dat in deze kerk de idee van de neogotiek het meest beklemtoont: De in imitatie-materialen beschilderde muren verwijzen weliswaar naar een eeuwen-oude traditie van de-materialiseren, maar dit gegeven wordt in de neo-gotiek in het algemeen en in deze kerk in het bijzonder uitvergroot, overdreven en bijna buiten proportie toegepast. Hierdoor kunnen we nog amper van een imitatie van uit bepaalde materialen bestaand decor spreken maar veel eerder van een geïdealiseerd interieur dat de grootsheid van de kerk maar in dit specifieke geval ook zeker van de gemeenschap op zich wil onderstrepen. De lutheranen beleefden op dat moment in Antwerpen een bloei-periode en dat zou geweten zijn. Of dat zou in de geschiedenis niet verdwijnen. De zeven glasramen (uitgevoerd door de firma Hochreiter & Geyer uit Zurenborg) stellen Jezus, de vier evangelisten en de twee sacramenten voor, het grote rozet-venster in de voorgevel van de kerk verenigt de drie vlaggen van Duitsland, België en Nederland. Dus ook de weergave van figuratie en enige opvallende fierheid werd in deze kerk niet geweerd.

Zorg in/voor neogotiek?

Neogotische ensembles worden vaak met enige minachting bekeken. Ze worden dikwijls afgedaan als louter imitatie, oubollig, overdreven religieus of bombastisch. Toch hebben de neostijlen uit de 19de en het begin van de 20ste eeuw ook hun context en waarde.[4] Er was immers een streven naar kwaliteitsvolle inrichting van interieurs en om deze "kwaliteit" te bereiken werd veel belang gehecht aan de materiële uitvoering van de ensembles. Uitvoerders waren decoratie-firma's, dus meestal grootschaliger dan de ambachtslui of individuele kunstenaar, zoals tot dan toe algemeen gebruikelijk. Die firma's of ateliers (zoals b.v. die van Bressers en Blanchaert, …) bestonden uit meerdere opgeleide vaklui zodat "in team" een nagestreefd, dikwijls inderdaad vaak geïdealiseerd resultaat, materieel kon verwezenlijkt worden. Dat uitte zich in verzorgde uitvoeringen, meestal op grote schaal. Om monumentale ensembles zoals dat in de Protestantse Kerk op een homogeen kwalitatief hoogstaand niveau uit te voeren, diende veel aandacht besteed te worden aan de voorbereiding van de wanden, aan de keuze en preparatie van de verf, aan de correcte uitzetting van constructielijnen en voortekeningen, het snijden van sjablonen en het secure gebruik ervan. Dat zulke "gemeenschappelijke" zorg voor een "ambachtelijke" uitvoering in "team"verband ook in deze kerk aan de orde was, lezen we al af uit de weinige stukken van de muurschilderingen die nu vrij liggen: Het muuroppervlak is vlak; Voortekening en constructielijnen zijn verzorgd aangebracht; De muren werden geprepareerd voor het beschilderen met olieverf; De verf is in lagen beheerst en vakkundig aangebracht; De details maken in zo'n ensemble het geheel en de verzorgde materiële uitvoering bepaalt de kwaliteit van de schildering en het monumentale effect.

Materialen en technieken

Zoals veel neogotische schilderingen zijn ook deze schilderingen uitgevoerd in olieverf. Dat weten we uit het archiefmateriaal maar dat lezen we ook af uit de vrijlegvensters. Olieverf is een edel schilders-materiaal dat voor 19de en vroeg 20ste eeuwse muurschilderingen veelvuldig toegepast werd. Olieverf op de muur heeft een ander aspect dan op doek of op paneel. Op de muur is het altijd matter omdat het bindmiddel ten dele in

[4] Zie hiervoor zeker ook (en verder tevens voor een pleidooi voor meer zorg voor neogotiek en neo-stijlen in het algemeen): Bergmans et al., 2008, p. 7-11.

de ondergrond diffundeert. Juist daarom dienen muren gepast geprepareerd te worden vooraleer ze met olieverf kunnen beschilderd worden. De preparatie-laag is zichtbaar op een slijpplaatje dat gemaakt werd van een verfmonster en dat geanalyseerd werd door het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium (zie ook Oorts, 2008, p. 20). De olieverf werd vervolgens gelijkmatig en in dekkende lagen aangebracht en voor sommige motieven werd gebruik gemaakt van de sjabloon-techniek. De uitvoering is verzorgd en minutieus. Het terugkeren naar de fijne detaillering onderstreept weerom de grootse aanpak om des te meer een totaalbeeld te krijgen dat vooral indruk moest maken en het belang van kerk en gemeenschap wilde onderstrepen.

Neogotische schilderingen worden algemeen niet gekarakteriseerd door flamboyance of door spontaniteit. Er wordt in tegendeel weinig of niets aan het toeval overgelaten. Stijl zowel als uitvoeringstechniek staan in neogotische decors in functie van het totaalconcept en dat moet beheerst, verzorgd, systematisch en homogeen (harmonieus) tot een rustgevend effect van de totaalbeleving leiden. Dat zijn ook de aspecten die we in deze schilderingen aantreffen. De schilderingen werden uitgevoerd naar een concept of voorontwerp; De tekening werd systematisch en met zorg aan de hand van sjablonen op de muren opgetekend. We vinden daarvan als getuigen potloodlijnen (constructielijnen- zowel als tekeningen) terug; De kleuren werden met grote borstels voor de vlakken of met kleinere penselen voor de details beheerst in één laag (behalve voor het groen) uitgeschilderd waarbij de hand van de makers ondergeschikt werd ten aanzien van het totaalconcept;[5] De kleurvlakken werden opaak opgebouwd: ook hier geen plaats voor nuance; verschillen in toon, of zelfs penseelstreek zijn zo min mogelijk aanwezig. Net dat, het uitblijven van het individuele, kenmerkt de schilderkunst van de neogotiek en van de neo-stijlen in het algemeen. Het zichtbaar maken, het opnieuw tonen van dergelijke “aspecten” wordt te vaak onderschat en eigenlijk niet getoond in hedendaagse restauraties. Zeer zelden wordt overgegaan tot vrijleggen van neogotische decors zodat we niet terug gaan naar deze juist typerende ge-de-individualiseerde aspecten van deze stijlen.

Betekenis en waarde

Aan decoratieve afwerkingen wordt vaak een minder belangrijke betekenis toegekend, juist omdat ze iconografisch betekenisloos zijn. Dit is echter een misvatting: Door de betekenis net te zoeken in het totaalconcept, krijgen ze iconologisch belang.
Het is het totale, de schaal, het samengaan van elementen dat wil leiden tot de betekenis van respect, van de gelovigen voor hun god, van de gemeenschap voor hun leiders, van de kerkgangers voor hun investeerders. Betekenis moet dus veel ruimer bekeken worden dan het louter “betekenende” dat meestal in de figuratieve kunst wordt belicht.
Alles draagt dus bij om het totaalconcept luister bij te zetten. In het specifieke geval van deze kerk spelen enerzijds de buitengewone proporties en dus de schaalvergroting extra mee om die luister te accentueren, maar anderzijds bepalen de eenvoud van de aankleding, de gedempte ritmiek en het sobere, beperkte kleurenpalet de rust waardoor het ascetische blijft. In die zin kunnen we dit ensemble zeker uniek noemen. Deze uniciteit heeft voor een groot deele te maken met de gemeenschap waarin het Gesamtkunstwerk ontstond, namelijk dat van vooral lutheraans protestanten die de restauratie uit het begin van de 20ste eeuw mede-geconcipieerd en
-gefinancierd hebben.

Daarenboven is alles van dit neogotisch ensemble of uit deze restauratie-fase nog intact aanwezig: het meubilair, de mozaïekvloer, de tapijten, het orgel, de glasramen,… Ook de muurschilderingen zijn er nog, ze

[5] Het groen (gordijn) werd in twee lagen geschilderd (Oorts, 2008, p. 21).

zijn enkel overschilderd. De vorige fases (van de oude kloosterkerk) zijn verdwenen (we weten dat het koor in 1900 ontpleisterd en opnieuw bepleisterd werd (Oorts, 2008, p. 19). Ook de fases volgend op de neogotische zijn gekend: een overschildering in witte olieverf uit 1959, een tweede overschildering in olieverf uit 1987, een overschildering met witte latexverf uit 2002 (Oorts, 2008, p. 22-23).
Het neogotische decor en totaalkunstwerk is dus eigenlijk de enige waardevolle afwerking die in deze kerk (nog) aanwezig is. Dat pleit op zijn minst voor een uiterst zorgzame en respectvolle aanpak, die gerust eens grensverleggend mag zijn.

Restauratie-/opties

Het is jammer dat neogotische interieur-afwerkingen in het algemeen en al zeker in hun totaliteit als Gesamtkunstwerk zo vaak niet vrijgelegd worden maar hoop en al (deels) gereconstrueerd worden, of meestal gewoon overschilderd worden of blijven.
In de Sint-Leonarduskerk te Sint-Lenaerts waren er twee opeenvolgende neogotische decors in het koor. In de laatste fase waren de blindnissen groen beschilderd met decoratief damast-motief. Op de dagkanten van de ramen kwamen bloemmotiefje voor (sjablonen). De muren waren bezaaid met IHS-motiefjes op een zalmroze achtergrond. Het geheel was kleurrijk en monumentaal, bovendien kwalitatief hoogstaand uitgevoerd. In de twee grote blindnissen op de zuidwand (samen 100 m^2 groot) kwamen figuratieve taferelen voor, waarvan één met de Boom van Jesse (Keutgens, 2001, p. 3-7, 14-15). De figuratieve schilderingen werden vrijgelegd. De neogotische decoraties werden verder niet weerhouden. Ze werden niet vrijgelegd noch gereconstrueerd. Er werd gekozen om de wanden opnieuw monochroom te overschilderen, zoals in de jaren 1970.

Toegegeven: Vrijleggen van muurschilderingen is een arbeidsintensief proces, één van de meest tijdrovende van alle handelingen uit het gamma van het beroep van restaurator van muurschilderingen. Na de vrijlegging dienen de schilderingen te worden gerestaureerd, dat wil zeggen lagen zullen moeten worden geconsolideerd en gefixeerd, lacunes zullen moeten worden opgevuld, oude herstellingen zullen zo nodig dienen te worden verwijderd en de schilderingen zullen plaatselijk dienen te worden geretoucheerd en gereconstrueerd. Mogelijk zullen grote delen moeten worden gereconstrueerd.
Daarnaast geldt dat een verzorgde reconstructie van een neogotische schildering ook tijdrovend is.
Een argument pro vrijleggen is het terugkeren naar de authentieke uitstraling die zich niet enkel uit in het decor zelf (grootte, schaal), maar ook in de rijkdom van de uitvoering op zich, namelijk de verzorgd uitgevoerde olieverftechniek. Olieverf is een edel materiaal en dat heeft ermee te maken dat ze meer diepte heeft dan om het even welke andere verfsoort. Dat is dan weer het gevolg van de consistentie van de verf en de weerstand die ze geeft tijdens het uitstrijken. Zo ontstaat een voor olieverf typerende penseelstreek die het licht op verschillende niveaus weerkaatst.
De ervaring leert dat vandaag vaak minder aandacht besteed wordt aan materiaalgebruik: “echte” olieverf wordt nog zelden toegepast en de alternatieve emulsie-verven of watergedragen olieverven leiden dikwijls tot vlakkere, mattere, en daarom ook meer vergrijsde resultaten. De nieuwe verven zijn anders van aspect, gedragen zich anders tijdens het schilderen en leiden tot minder “rijke” resultaten. Dat is dus in hoge mate zuiver materieel bepaald. Bij een reconstructie moet daarom én gewaakt worden over een verzorgde uitvoering én over een materiaalgebruik dat zo dicht mogelijk aanleunt bij het originele.

Hoe dan ook is in alle gevallen (vrijleggen, reconstructie of een combinatie van beide) bijkomend onderzoek (waaronder bijkomende vrijlegtests) noodzakelijk. Er dient minstens te worden geëxploreerd waar de schilderingen nog allemaal voorkomen en vervolgens uitgemaakt of ze in die zones nog voldoende

kwalitatief en kwantitatief aanwezig zijn en in hoeverre restauratie-ingrepen noodzakelijk zijn. Ook in geval van een reconstructie is nog meer materiaal als basis wenselijk.

Karin Keutgens
Lier, december 2019

Bibliografie

Gedrukt

Bergmans, A. et al. (red.), 2002, Neostijlen in de negentiende eeuw, Zorg geboden?, Universitaire Pers, Leuven.

Keutgens, K., 2001, Onderzoeksrapport: Muurschilderingen, architectuurpolychromie en vast geïntegreerd meubilair in de St. Leonarduskerk, St. Lenaerts, niet-gepubliceerd onderzoeksrapport, Brecht.

Oorts, G., 2008, Onderzoek naar het decor van de muurschilderingen in de Protestantse kerk, niet-gepubliceerd onderzoeks- en behandelingsrapport, Opleiding Conservatie-Restauratie, Hogeschool Antwerpen, Antwerpen.

Wursten, D., 2018, De 'Brabantse Olijfberg', van contrareformatorische kloosterkerk tot Protestants kerkgebouw, kerk-folder Protestantse Kerk De Brabantse Olijfberg, Antwerpen.

Digitaal

https://www.wikiwand.com/nl/Sint-Norbertuskerk_(Antwerpen) (02/12/2019)

https://wp.protestantsekerkantwerpennoord.be/het-kerkgebouw/kerkgebouw-short-history/ (03/12/2019)

https://wp.protestantsekerkantwerpennoord.be (03/12/2019)

https://www.luthersamsterdam.nl (03/12/2019)